

Igor DUDA, *Pronađeno blagostanje: Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb 2010., 440 str.

Knjiga pulskog povjesničara Igora Dude izašla je iz tiska u prvoj polovini 2010. i autor je za nju osvojio nagradu "Kiklop" za znanstvenu knjigu godine. Započinje "Predgovorom" (str. 5.–6.), u kojem se pisac obraća čitateljima pružajući informacije iz pozadine rada na djelu, nakon čega slijede uvod, četiri velika poglavlja ("Potrošačka kultura u socijalističkoj Hrvatskoj", "Trajna dobra za udobnost doma", "Automobil kao član obitelji", "Godišnji odmor za putovanje"), zaključak te prilozima (sažeci, kazala).

U "Uvodu" (str. 7.–16.) autor daje pregled dosad objavljene znanstvene i stručne literature koja obrađuje teme iz razdoblja socijalističke Jugoslavije. Nadalje kritizira stalno potenciranje političke povijesti u domaćoj historiografiji, a u prilog tome ističe da "kao da veći dio dvadesetoga stoljeća historiografija nije pomicala granice i osvajala novi teritorij kojim bi se znanstveno bavila i kao da na tom teritoriju uopće nije ostavila priznatih istraživanja, literature i povjesničara – čuđenja povijesti svakodnevice dvadesetoga stoljeća i njezina neshvaćanja u Hrvatskoj, nažalost, nisu nepoznata".

Cilj knjige vrlo je precizno pojašnjen, a to, prema riječima autora, nije povijest gospodarstva Jugoslavije niti povijest automobilske industrije niti industrije robe široke potrošnje ili turizma, nego analiza svega onoga što je iz tih područja proizašlo i manifestiralo se na povijesnoj pozornici kao posljedica njihova djelovanja i utjecaja na svakodnevni život najširih masa. Zbog toga se autor u svom istraživanju "ogradio" od uporabe metode usmene povijesti, jer naglašava kako su "sjećanja mogućih sugovornika zasigurno još uvijek živa, ali su tijekom posljednja dva desetljeća bila uništavana ne u vlazi ili poplavi, ne u vatri ili kontejneru za stari papir, već kasnijim događajima koji su bili burni i povijesni pa su kao takvi mogli promijeniti živu tvar sjećanja. To ih ne čini manje vrijednima, ali ih čini slabima na filter kroz koji su u međuvremenu prošla, a taj pročišćivač nije dio povijesnoga razdoblja o kojem će ovdje biti riječi". Zato je autor koristio izjave većeg broja ljudi kroz intervju u onodobnim novinama, tjednicima i mjesečnicima poput *Vjesnika u srijedu*, tjednika *Danas*, revije *Start*, magazina za slobodno vrijeme *Vikend* itd., a kroz tekst ukazuje i na druge korištene izvore i literaturu.

Prvo od velikih poglavlja, "Potrošačka kultura u socijalističkoj Hrvatskoj" (str. 17.–110.), ima četiri potpoglavlja, a u prvim recima autor definira i razdvaja pojmove "potrošačka kultura" i "potrošačko društvo". Potpoglavlje "Društvo između sreće i krize" donosi kraću analizu gospodarskog stanja 1970-ih i 1980-ih u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, kojom je zapravo pripremljena podloga za bolje razumijevanje tema o kojima se raspravlja u dijelovima knjige koji slijede.

U narednoj cjelini, "Vježbanje potrošačke kulture", obrađen je niz pitanja iz hrvatske svakodnevice u socijalizmu – trajanje radnoga tjedna, produktivnost ("ne mogu ja toliko malo raditi, koliko me oni mogu malo platiti"), širenje mreže trgovina robe široke potrošnje, uvođenje samoposluživanja i sezonskih rasprodaja sredinom 1970-ih, problemi zaštite potrošača, krediti i kreditna zaduženost građana, reakcije građana na čekove na poček, kreditne kartice, igre na sreću, izbor za *miss* Jugoslavije, mušku kozmetiku (*GoGay*), erotske časopise, a dotaknuto je i pitanje marketinga i reklama kao sredstva širenja konzumerističkog društva.

U fokusu potpoglavlja “Nemaju ništa za prijaviti” fenomen je odlaska domaćih potrošača na “šoping-ture” u Trst i druga prekogranična mjesta u Italiji, Austriji i Mađarskoj. Zapaža se kako je liberalizacija izdavanja putovnica krajem 1960-ih osim nabave robe koju nije bilo moguće kupiti u Jugoslaviji istodobno značila ispušni ventil “poznat i kao sloboda putovanja na potrošački Zapad, što je kod kupaca umanjivalo osjećaj zakinutosti”. Prema riječima autora, za domaće je ljude “skok” preko granice bio odlazak u imaginarnu jugoslavensku budućnost – nešto što je jednom tek trebalo doći na ove prostore, dok je povratak u zemlju označavao i svojevrсни povratak u prošlost, što taj proces smješta u sferu vrlo kompleksnog fenomena, a ne u običnu događajnicu.

Cjelina pod naslovom “Sumnjivi potrošački mentalitet” prikazuje polemiku oko prirode tadašnjeg domaćeg potrošačkog društva iz perspektive tadašnjih hrvatskih političara i stručnjaka kao i zapadnih intelektualaca. Autor analizira tekstove koje su napisali dužnosnici Saveza komunista u kojima se spominju potrošačka kultura i konzumerizam. U njima prevladava kritika vodećih tiskanih medija u Hrvatskoj, koje se najčešće optuživalo za “poticanje” loših navika poput “prekomjerne” potrošnje (“malograđanski senzacionalizam”, “podlijeganje stihijnosti tržišta” i “degradacija temeljnih vrijednosti društva”). Istodobno *Radničke novine* iz kolovoza 1983. iznose anegdotu o “Jugoslaviji kao prvoj zemlji koja će iz socijalizma mirnim putem preći u kapitalizam”. Bila je vidljiva nedosljednost i oportunitizam komunističkih političara, što se s jedne strane očitivalo u dopuštanju otvaranja komercijalnih trgovina sa Zapada i robnih kuća, proizvodnje bezalkoholnih i alkoholnih pića u domaćim punionicama, uvoza stranih cigareta te odobravanja licenci za obuču, odjeću i druge proizvode, a druge u kritikama prekomjerne potrošnje u društvu. U vezi s time autor postavlja više pitanja: “Jesu li to bili ‘principi suvremenosti i aktualnosti’ koje je SKH tolerirao u odgoju mladih uz uvjet da on ipak poštuje ‘marketinški duh’? Jesu li dio toga bili stripovi ‘Popaj’, ‘Alan Ford’, ‘Tom i Jerry’? Možda i ‘Tina’, časopis za djevojčice i djevojke koji se u reklama koristio fotografijom Paula McCartneya?”

Drugo poglavlje nosi naslov “Trajna dobra za udobnost doma” (str. 111.–204.), a sastoji se od devet potpoglavlja. Uvodno autor prenosi futurističku viziju mjesečnika *Narodna tehnika*, koji je 1950. i 1962. objavio članke o tome kako će izgledati jugoslavensko kućanstvo 2000. godine. Na osnovi toga autor iznosi komentar kako su hrvatski potrošači, iako nerealne “ideje” nisu mogle biti ispunjene, tijekom posljednja tri desetljeća socijalističke Jugoslavije dosegli “zavidnu razinu opremljenosti svojih domova”.

Potpoglavlje “Iščekivanje useljenja” obrađuje problematiku rješavanja stambenog pitanja, donosi analize o broju društvenih i privatnih objekata za stanovanje te se bavi pitanjem kreditiranja građana. Dotaknuto je i pitanje infrastrukture – broj domaćinstava priključenih na električnu, vodovodnu i plinsku mrežu uz brojne statističke podatke za razdoblje od 1970. do 1990. godine.

Sljedeća cjelina, “Opremanje interijera”, svojevrstan je vodič kroz opremanje stambenog prostora tijekom posljednja dva desetljeća socijalističke Jugoslavije. Uređenje zidova, podova i drugih dijelova interijera te izbor kuhinje i dnevne sobe, “prostorije koja je bila glavno obilježje suvremenog stana druge polovice dvadesetog stoljeća”, središnja su tema u toj cjelini, nakon čega slijedi analiza specijaliziranih knjiga i časopisa koji su objavljivali savjete o opremanju doma.

Potpoglavlje “Kad zazvoni telefon” obrađuje problematiku dostupnosti i broja telefonskih priključaka u socijalističkoj Hrvatskoj. Statistički se analizira porast broja aparata u domaćinstvima od 1970-ih do raspada Jugoslavije, prosječno čekanje za uvođenje linije te broj aparata na tisuću stanovnika u usporedbi sa stanjem u zapadnoeuropskim državama.

Iduća cjelina nosi naslov “Nabava električnih uređaja” i u njoj autor ustvrđuje da je proces elektrifikacije Hrvatske, koji je prema tadašnjem tisku bio gotovo u cijelosti proveden do 1976., bio glavni preduvjet nabave električnih uređaja nužnih za funkcioniranje svakog kućanstva. U potpoglavlju je tablični prikaz broja trajnih potrošnih dobara na 100 hrvatskih kućanstava u razdoblju od 1962. do 1990. u kojem se kroz navedeno razdoblje prati broj štednjaka, hladnjaka, zamrzivača, usisavača, perilica rublja, perilica posuđa, radioprijamnika, crno-bijelih i televizora u boji, televizora sveukupno, gramofona, magnetofona/kasetofona i fotoaparata te tri s time povezana grafikona.

U potpoglavlju “Pomagalima do punoga trbuha” autor pokušava približiti reakcije javnosti na pojavu malih kućanskih aparata krajem 1970-ih i tijekom 1980-ih, kada blender, mikser, mikrovalna pećnica, toster, perilica posuđa i zamrzivač postaju standardni uređaji u dijelu hrvatskih kućanstava.

U idućoj cjelini, “Čisti i uredni potrošači”, autor posvećuje pozornost sredstvima za održavanje kućanstva. U prvom dijelu potpoglavlja prati prijepore u hrvatskim tjednicima oko izbora usisavača, sušila za kosu, haube i drugih “pomagala”, dok se u drugome pozornost posvećuje perilici za rublje, koja prema statističkim podacima od prve polovine 1970-ih postaje najvažniji kućanski aparat uz TV prijamnik.

Naredno potpoglavlje, “Zabava za uši i oči”, prati proces s kraja 1970-ih, kada kasetofoni polagano počinju istiskivati gramofone iz masovne uporabe, dok će samo desetak godina poslije, uvođenjem kompaktnih diskova (CD-i), kasete polagano ali sigurno otići u povijest. Drugi, opširniji dio ove cjeline pokušava odgovoriti na izazovno pitanje stvarnog mjesta TV prijamnika u životu pojedinca kroz posljednjih dvadeset godina Jugoslavije. Daje se analiza broja aparata i prateće opreme po broju stanovnika u razmacima od nekoliko godina, a kritički su obrađene propagandne poruke koje su pozivale na kupnju tih aparata (“Mexico ‘70 – svjetsko nogometno prvenstvo kod kuće”, “Ako nemate televizor, onda ga kupite prije olimpijskih igara”), kao i posljedice pojave videorekordera na domaćem tržištu.

U potpoglavlju “Računalo za igru” prati se proboj inozemnih kompjutorskih tehnologija u socijalističku Jugoslaviju, u čemu autor djelomično traži uzroke kraha jugoslavenske računalne industrije u drugoj polovini 1980-ih. Po njemu domaća *Galaksija*, *Orao*, *Galeb*, *Sokol* i drugi modeli nisu mogli pratiti korak sa *Spectrumom ZX* i daleko popularnijim *Commodoreom 64*, a o osobnim računalima *Apple* i *IBM Personal Computers* da se i ne govori. Autor obrađuje i pitanje dostupnosti stranih računala kod nas tijekom 1980-ih te daje pregled specijaliziranih časopisa na ovim prostorima kroz koje se prate onodobna razmišljanja o tim temama.

Naslov posljednje cjeline u ovom poglavlju glasi “Udoban dom za ugodnu dokolicu”, a u njoj autor putem anketa objavljenih u *Vjesniku u srijedu* i *Vikendu* pokušava utvrditi kako građani provode slobodno vrijeme.

Sljedeće poglavlje nosi naslov "Automobil kao član obitelji" (str. 205.-289.) i podijeljeno je na pet potpoglavlja. Uvodno autor približava značenje kupnje novoga auta s kraja 1960-ih primjerom iz filma redatelja Kreše Golika *Imam dvije mame i dva tate* te prenosi rezultate anketa vodećih tjednika o voznome parku onodobnih poznatih osoba.

Prvo potpoglavlje, "Nacionalni auto i montažeri", obrađuje odnos između jedinog jugoslavenskog proizvođača automobila, "Crvene zastave" iz Kragujevca, i tvrtki koje su po licenci sklappale vozila stranih marki. Autor uspoređuje odnos cijena i kvalitete pojedinih modela te njihovu prodaju i popularnost s vozilima iz izravnog uvoza. Dan je osvrt i na spekulacije u tadašnjem hrvatskom tisku o nepostojanju proizvođača motornih vozila u SR Hrvatskoj, zbog čega postoji nemala kritika prema republičkom vodstvu i gospodarstvenicima, što je autor izrazio riječima: "Moći proizvoditi televizore i perilice rublja, a ne i automobil kao ključni statusni simbol druge polovice dvadesetog stoljeća, činjenica je koja svakako ostavlja traga na oblikovanju nacionalne automobilske kulture i uz nju vezanih shvaćanja i praksi."

U sljedećoj cjelini, "Muke i radosti kupnje", autor se pozabavio neizbježnim pitanjem iz onodobnih revija "Što voze poznati?". Iznoseni su statistički podaci o broju registriranih vozila 1970-ih i 1980-ih, usporedbe prosječnih plaća po razdobljima s cijenama pojedinih domaćih i stranih modela kao i problemi vezani uz isporuku domaćih vozila kupcima i malverzacije koje su se događale s listama čekanja.

"Živjeti s automobilom" naslov je idućeg potpoglavlja, u kojem se pokušava odrediti granica između automobila kao statusnog simbola i stvarne potrebe. Autor iz popularnih tjednika prenosi podatke o broju neispravnih vozila na cestama socijalističke Hrvatske, dostupnosti ovlaštenih servisa i autodijelova te listu pomagala koje je vozač početkom 1980-ih trebao uvijek držati u prtljažniku zbog mnogobrojnih nestašica.

Potpoglavlje "Bez benzina" obrađuje utjecaj nestašice goriva u razdoblju od 1979. do 1985. na potrošače te reakcije javnosti na uvođenje državnih mjera poput vožnje par-nepar i bonova za benzin. Autor prenosi napise iz popularnih tiskovina koji nude različite savjete kako smanjiti potrošnju limenih ljubimaca, koja su vozila štedljivija te druge informacije na tu temu.

Posljednja cjelina u poglavlju ima naslov "Prometna nesnalaženja", a bavi se problemom sigurnosti cestovnog prometa. Autor iznosi podatak da je Jugoslavija po tom pitanju bila na dnu europske ljestvice, o čemu jasno svjedoče napisi u tadašnjim tiskanim medijima: "Jeste li vi na redu?", "Kamikaze na autoputu", "Kilometri autosmrti", "Obiteljske drame na cestama Jugoslavije" te možda najslikovitiji "Kako preživjeti za volanom?".

Četvrto i posljednje poglavlje, pod naslovom "Godišnji odmor za putovanje" (str. 291.-386.), ima pet potpoglavlja. Autor ukazuje na posljedice uvođenja plaćenog godišnjeg odmora nakon Drugog svjetskog rata, što dovodi do "demokratizacije putovanja i prijenosa turizma u područje masovne kulture". Vrijeme je to procvata domaćega turizma koji potiče mnoge pozitivne trendove – naviku domaćih gostiju da odlaze na odmor izvan mjesta stanovanja, ubrzavanje obnove infrastrukture, što je određivalo i mijenjalo život stanovništva u priobalju, a to su nedvojbeno bile naznake formiranja potrošačkog društva.

U potpoglavlju "Korištenje prava na odmor" prati se uvođenje prava radnika na slobodan vikend i plaćeni godišnji odmor u razdoblju prvih godina nove države, nakon čega slijede brojni statistički podaci o broju "stvarno" iskorištenih odmora, njihovoj duljini, vrsti smještaja (rodbina, odmaralište, kamp, hotel), dobi i stručnoj spremi korisnika.

Naredno potpoglavlje, "Turistička industrija i potrošnja", obrađuje pitanje strategije razvoja turizma od 1970. do 1990. te donosi statističke podatke koji obrađuju vrstu smještaja i prateću ponudu, broj kreveta po razdobljima i druge trendove. U tekstu su popraćene i reakcije na probleme s infrastrukturom – stalne nestašice vode u Dalmaciji, nedovoljan broj telefonskih priključaka te nezadovoljavajuća opskrba robom široke potrošnje, posebice početkom kriznih 1980-ih.

Iduća cjelina, "Ljetovanje na Jadranu", bavi se većim brojem pitanja – gdje se odmaraju poznati a gdje manje poznati i pod kojim uvjetima, što u svojim ponudama nude turističke agencije i po kojim cijenama u odnosu na prosječnu plaću u tom trenutku, najčešće prijevozno sredstvo od mjesta stanovanja do željenog odredišta te kakve su bile ondašnje reklame za ljetnu kozmetiku, obuču i odjeću itd.

U cjelini "Samoupravljanjem od latora do mora" autor analizira socijalnu komponentu dokoličarskih navika domaćih turista, u sklopu čega u ondašnjim medijima zapaža učestalije korištenje sintagme "lavor" kao način prikazivanja građana koji iz ovog ili onog razloga nisu mogli izdvojiti novac za odlazak na more.

Posljednja cjelina u poglavlju, "Preko granice", obrađuje problematiku odlazaka domaćih putnika u inozemstvo. Propituju se motivi putovanja (šoping, rad u inozemstvu, turizam), broj izdanih putovnica po razdobljima, agencijska ponuda te navike "naših" ljudi na boravku u svjetskim metropolama. Naposljetku autor pokušava dati odgovor na to u kolikoj je mjeri potrošačka kultura u socijalističkoj Hrvatskoj uznapredovala kroz godine pronalaženja blagostanja (1970.–1990.) te kakva je bila realnost domaćih turista: "Ne zimovanje u Kranjskoj Gori, ne šetnja Parizom – već samo ljetovanje Jadranom."

U "Zaključku" (str. 387.–394.) pored završnih razmatranja najveću pozornost zaokuplja posljednja rečenica, koja na određeni način personificira čitavu knjigu: "Kako svako krizno razdoblje povećava sjaj prethodnoga razdoblja, nekima se već u osamdesetima činilo da je ta budućnost prohujala krajem sedamdesetih, no u usporedbi s desetljećima koja su prethodila i onim koje je slijedilo, i sedamdesete i osamdesete, sa svojom mješavinom potrošačkih želja i svakodnevnih mogućnosti, za srednje razvijenu zemlju i njezino potrošačko društvo bile su godine pronađenog blagostanja." Nakon radnog dijela slijede bogati prilozima, "Popis ilustracija" (grafovi, tablice i slike) (str. 395.–400.), "Bibliografija" (str. 401.–409.), "Abstract" (str. 410.), "Bilješka o autoru" (str. 411.), "Kazalo osobnih imena" (str. 413.–416.), "Kazalo geografskih pojmova" (str. 417.–421.) te nekoliko desetaka reklama iz hrvatskog tiska 1970-ih i 1980-ih koje su objavljene u boji (str. 423.–438.). Knjiga se lako čita, uz povremene "nizove" statističkih podataka, te je odlično štivo koje u jednom segmentu prikazuje posljednjih 20 godina socijalističke Jugoslavije. Kod dijela čitatelja ona će zasigurno pobuditi nostalgiju, dok će publici iz znanstvenog miljea poslužiti kao izvrstan vodič kroz, kako i sam autor u uvodu ističe, prikaz stvarnosti iz perspektive prosječnog potrošača u socijalizmu na jugoslavenski način u razdoblju od 1970. do 1990. godine.